

(Хужжатли кисса)

Ватан факат макон тушунчаси эмас, у энг аввало маърифий мазмунга эга, миллат хотирасининг узвийлигини билдирадиган маънавий кадриятдир. Ватанни ўзи яшаб тургани, маълум макон ва замон деб билувчи одамлар аслида ўзларини Ватандан айри тушунадилар. Ватан инсон ботинида — унинг вужудида бўлгандагина кучли ва эхтиросли қувватга айланади. Ватан — ўтмишимиз, бугунимиз ва келажагимиздир. Ватан гоёси деган тушунчани изохлаш керак бўлса, мен бу аждодлар ёдини авайлаб саклаш, улардан мерос колган маданиятни, илм-фанни ўрганиш, тараккий эттириш деб уктирар эдим. Аждодлар хотирасини асраш эса факат маърифатли киши кўлидан келади. Шу сабабдан ҳам буюк олмон файласуфи Хегель: «Маърифатли халкларнинг хакикий жасорати Ватан йўлида курбон бўлишга тайёр эканликларида акс этади», деб айтгани бежиз эмас.

Ватанимиз бўлмиш Туркистон тарихи хеч қачон тинмаган жанглар тарихи, юртимиз худудларини бузиб киргабоскинчи душманларга қарши кураш тарихи, бу аёвсиз курашлар мобайнида элимиз озодлиги ва равнаки учун жонини аямаган халк ўғлонлари ва кизлари жасорати тарихидан иборатдир. Ватан душманлари билан бўлган юзма-юз жангларда фидойилик кўрсатган Тўмарис, Широқ, Ботир тангрикут, Спитамен, Жалолиддин Хоразмшоҳ, Темурмалик, Махмуд Таробий, Бобон, Пўлатхон, Солтон Соддқ, Номоз каби халқ қахрамонлари номи халқ хотирасига абадий муҳрланди.

Яқин бир асрлик кечмишимиз ҳам фожиаларга тўла кечди. Бир пайтлар буюк Темур бобомиз томонидан ягова давлатга бирлаштирилган Туркистон ноқобил ҳукмдорларнинг тожу тахт талашишлари туфайли бўлиниб — парчаланиб кетди. Окдбатда юртимиз сарҳадларига боскинчи Россия кўшинларининг қадами етганда ҳам шаклан, ҳам маънавий жихатдан бўлинган Туркистон бу истилога қаршилик кўрсатишга ожизлик қилди. У ўз қалбини боболар ёдидан узгани учун эмас, балки миллий ҳамжихатликни унутгани учун ҳам енгилди. Ярим асрдан зиёд чўзилган асоратдан сўнг Россияда бошланган инқилоблар туфайли Туркистон аҳолиси озодликка чиқаман деб ўйлаган эди. Бироқ, бу орзуси ҳам чиппаққа чиқди. У иккинчи маротаба босиб олинди — бу гал ҳокимиятни зўрлик билан эгаллаб олган большевиклар томонидан забт этилди. Халқлар ўртасида тенглик гоёсини шиор қилиб кўтарган алдамчи Ленин бошлиқ фиркага аслида факат ҳокимият, ҳокимият бўлгандаям, бутун Рус империяси устидан ҳокимият керак эди. Бу мақсад йўлида улар хеч қандай қабихликдан қайтмадилар. Инқилоб, аслида бир ховуч одамнинг ҳокимиятга чиқиб олиши учун зарур бўлгани қадар тезда ошқор бўлди. Советшупос олим А. Паркнинг ёзишича, 1917 йил воқеа-лари Туркистон ўлкаси халқлари учун икки тур инқилобни: овруполик; ишчи ва солдатларнинг иролетар инқилоби ва маҳаллий аҳоли ўрта табақасининг миллий-буржуа инқилоб-бини вужудга келтирган эди. Биринчи инқилоб, колониал характерга эга бўлиб, Туркистонда руслар мавқеини саклаш-га хизмат қилса, иккинчи инқилоб эса Туркистон ўлкасини руслар асоратидан олиб чиқиш, мдллий истиклол гоёларини олға сурган эди.

Асосан овруполиклардан иборат большевиклар фиркаси Туркистонни кўлдан чиқаришни истамасдилар, улар бу худуд «коммунистик империя» учун обу хаводек зарур

эканлиги-ни билишарди. Улар худди чор амалдорлари каби Туркистон ўлкасида мавжуд бойликларнинг нақадар кўплигидан яхши хабардор эдилар. Аммо Туркистон ўлкасида яшовчи халқлар уларнинг бу ниятларига қарши эдилар, улар озод ва мустақил яшашни истардилар. Аслида Чор Россиясининг бу чет худудида тарих дарсликларидида ёзилганидек, большевик инқилоби галаба қилган эдими, маҳаллий аҳоли большевикларга эргашганмиди? Йўқ, албатта! Туркистон халқлари миллий зиёлилари инқилоб арафасидаёқ минг бир машаккат билан ўз ватанларини асорат ва қолоқликдан халос эт-моқ учун кураш олиб борардилар. Улар мустақил давлат барпо этиш ниятида ўз ҳаётларини фидо қилишга тайёр ҳолда сийсий жанглар ичида эдилар. Инқилобнинг дастлабки пайтларида бир қатор маҳаллий зиёлилар большевикларнинг миллий масала соҳасида эълон қилган шиорларига алданиб, уларнинг хизматида ўтдилар. Ҳа, большевикларнинг шиорлари гўзал ва умуминсоний эди. 1914 йилдаёқ Ленин миллатларнинг ўз тақдирини ўзи бел-гил-аши ҳуқуқи масаласини кўтариб чиққан, ҳатто фирка конференцияларининг бирида у: «Биз бундай деб айтамыз: эй рус халқи, Финляндияга зўравонлик қилма! Бошқа халқларга зулм қилувчи халқнинг ўзи озод бўлиши мумкин эмас». Бу гоё Ленин ҳокимият тепасига келгандан кейин қабул қилинган бир қатор ҳужжатларда ҳам аксини топди. Шунингдек, «Россия халқлари ҳуқуқлари декларацияси»да халқларнинг ажралиб чиқиб, мустақил давлат тузишгача бўлган ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳуқуқи тан олинди, ҳар қандай миллий, диний имтиёзлар ва чеклашлар бекор қилинди. Бу гоё «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнатқашларига мурожаат»да ҳам ошқор этилди. Бу муурожаатда: «Сизнинг дин ва урф-одатларингиз, сизнинг миллий ва маданий муассасаларингиз бундан буён эркин ва даҳлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий турмушингизни эркинлик билан ва баҳазур туза берингиз. Шундай қилиш-га ҳақлисиз»,—деб қайд қилинган эди. Аммо бу китобларнинг барчаси қозғоқларда қолиб кетди. Бундай умумбашари гоёларнинг эълон қилиниши инқилобнинг дастлабки босқичида Ленин бошлиқ коммунистик фирка ҳокимиятни ҳали тўла қўлга ола билмагани, у бошқа фиркалар билан ҳамкорлик қилишга мажбур бўлгани ва халқ оммасининг энг аввало зиёлиларни ўз томонига ағдариб олишга уриниши билан изоҳланади, ҳолос.

Кўп вақт ўтмай Туркистон зиёлилари бу гоёлар аслида шиордан бошқа нарса эмаслигини, амалда бутунлай бошқа-ча ишлар бўлаётганини тўла англаб етдилар. Зўрлик билан эгалланган Туркистондаги большевик ҳокимиятида маҳаллий халқ вакилларининг жалб этилмагани, маҳаллий аҳолини очикдан-очик онгсизликда, нодонлик ва сиёсий саводсизликда айблаб таҳқирлаш, большевиклар ўлкада ўзаро урушни авж олдирганлари туфайли дехқончилик тўхтаб қолгани, очлик бошлангани, Россиядан баъзан қелиб тура-диган галла ва бошқа озик-овқат маҳсулотларини фақат овруполикларга тақсимлаш, маҳаллий халқнинг миллий онгини ўстиришга хизмат қиладиган наشرларни таъқиқлаш, маҳаллий халқларни бир-бирига гиж-гижлаши—большевиклар сиёсати мана шулардан иборат эди.

Большевикларга алданганлардан бири Т. Рискулов Туркистон компартиясининг III ўлка съездида сўзлаган нутқида изтиробини яширмасдан очик айтган эди: «Партиядош ўртоқларимиз бутун мусулмон пролетариатидан шубҳаландилар... Бундан ташқари уларни қамаб қўямиз деб дўқ қилмоқдалар. Мусулмонларнинг бор-йўқларини тортиб олмоқдалар, тортиб олибгина қолмай, ўлдирмоқдалар ҳам қишлоқларда аҳоли даҳшатга тушиб қочиб кетяпти. Ва ўғрилар (аслида миллий — озодлик ҳаракати қатнашчилари)

кўпайиб боряпти. Лекин кимдир партиямас, кизил кўшин зўравонлик кияпти деб эътироз билдириши мумкин. Аммо партия рахнамо. Барча хокимият ташкилотларига партиявий ўртоклар рахбарлик килишяпти, лекин улар ахволни яхшилаш учун ҳеч қандай чора кўрмаяптилар. Уларнинг хомийлиги остида ҳамма жойда ичкиликбозлик ва номаъкул ишлар авж оляпти, бинобарии, партия мана шулар учун айбдор, албатта... Мусулмонларни кийнамоқдалар, уларни хатто отиб ташламоқдалар».

Т. Рискулов нутки давомида бундан ҳам дахшатли манзарани чизди: «Ўртоклар, биз камбагал мусулмонлар Николай замонида ваҳший хайвон ахволида қандай яшаган бўлсак, ҳозир пролетар ҳукуматимиз даврида ҳам худди шундай, хатто ундан баттар ахволдамиз, гарчи мана шундай ахволда Совет хокимиятига қаршилиқ қилмай, имкони борича унга ёрдам бераётган бўлсак-да, шундай ахволдамиз. Биз зулматда оч-ялангоч яшаб, итдек кафансиз ўлиб кетаётганимизга ким айбдор? Аммо мен айбдорни тўғридан-тўғри кўрсатиб беролмайман, мен бундай дейман: коммунистлар программаси жуда макбул ва тўғри программа, бизнинг хокимият вакиллари нима сабабдан унга амал қилмайдилар, буни мен билмайман, чамаси улар билмаганларидан ёки жўрттага кўзни чирт юмиб шундай қиладилар, устига-устак улар программага қарши ҳаракат қияптилар. Чунки улар капиталистларга қарши курашамиз, дейдилар, шу баҳона билан боримизни тортиб олиб, ўз ҳамёнларини қаппайтира бошладилар. Нахотки хокимият программаси шундай бўлса? Бундай эмас, албатта. Мен зарарқунанда бойлар ҳақида гапирётганим йўқ, аммо мисол учун, бир камбагал пролетарнинг битта оти ва араваси бор эди, юк ташиб оиласини боқарди. Кизил аскарлардан биттаси келиб, ҳеч қандай ҳақ тўламасдан отини тортиб олади, бунинг касофатига унинг оиласи оч-ялангоч қолади. Нахотки, шу ҳам программага мувофиқ бўлса? Бойларни шилиш баҳонасида шаҳардаги 84000 аҳолининг ҳаммасини шилишган. Шу тўғрими, ахир? Намангандан келтирилган молнинг ҳаммаси, хатто қулфгача мусодара қилинган: нахотки, шунча мол ёниб кетган ва бошиданок сотила бошлаганими?»

Баъзи кишиларни куролинг бор, деб айблаб хибсга олганлар. Куролни топа олмаганларидан кейин ва маълумот йўқлиги сабабли озод қилганлар, 5—10 минг жарима солганлар. Бу пул қаёққа кетган, советларнинг хазинасигами ёки қиссагами. Агарда қиссага қирган бўлса, сизнингча бу тўғрими?

Ҳокимиятни ишончли хокимият деб биламан, аммо мана шу хокимият хокимлари бўлмиш ўртоклар аслида нима қилдилар. Улар факат ўзларининг ўрисларини ажратиб олиб химоя қилдилар, яхши едириб-ичирдилар, яхши кийинтирдилар, ўз уйларини бегоналарнинг тортиб олинган шойи мато ва бошқа кимматбаҳо буюмлари билан безадилар, аммо мусулмонларга нима қаромат кўрсатдилар? Едириб ичирдиларми? Йўқ! Кийинтирдиларми? Йўқ! Агар кийинтирганларида, камбагаллар ялангоёқ юрмасди, агар едириб-ичирганларида минг-минглаб очлар ўлмасди. Бизникиларнинг нимаси қолди? Йиртик-ямоқ кўрпа-тўшагидан бошқа ҳеч вақоси қолмади.

Бизнинг кизил кўшин қисмлари тинч аҳолига жабр қилмоқдалар».

Бундай манфур сиёсат норозилиқ уйғотмаслиги мумкин эмас эди. Зеро, бу чор Россияси амалдорлари юргизган сиёсатдан фарқ қилмас, хатто зулм қилишда ундан ўтказарди. Халқ чор империяси зулмини унутмаган эди. Бор-йўғи бир йилча аввал Россия ҳукумати мардикорликка олинишига қорши қўтарилган халқ исёнини бостириш баҳонасида Туркистон халқларини қиргин қилиш — геноцид билан шугуллангани ёдида эди. Кўзғолонни бостириш оқибатлари муҳокама этилган Россия давлат думаси мажлисида А.

Керенский (кейинчалик вақтли ҳукуматнинг бошлиги килиб сайланган) геноцид бўлганини ошкора тан олиб, шундай деган эди: «Бошдан-оёқ курулланган пиёдалар, тўпчилар ва отликлардан иборат жазо отряди ўз йўлда учраган ҳар бир аҳоли манзилини таг-туби билан йўқотиш, аҳолини бир бошдан, на жинси ва на ёшига қарамасдан ўлдириш билан шугулланган: эмизликчи болалар, чолу кампирлар беаёв қилинган. Токка қочган, асосан хотин-халаж ва мурғак болалардан иборат аҳоли совуқ ва очликдан ҳалок бўлганлар».

Қарайиб 6 ой давом этган 1916 йил қўзғолонида 673 минг киши ўлдирилган, 163 минг киши Сибирга сургун қилинган, 300 мингдан зиёд аҳоли Шарқий Туркистонга қочиб жон саклашга мажбур бўлган эди. Бир миллиондан зиёд бу аҳолининг молу мулки қўзғолонни бостиришда қатнашган рус аскарлари ва дехқонларига тарқатилган.

Бу қалтиом сиёсатдан большевиклар юргизган сиёсат деярли фарқ қилмас эди.

Туркистон халқларининг миллий истиклолга бўлган интилишлари чексиз ва юксак эди. Шу интилиш оқибатида 1917 йилнинг сентябрида бўлиб ўтган Туркистон мусулмонлари қурултойида Туркистон мухтор жумҳуриятини барпо этиш режаси тугилди.

1917 йилнинг 22 ноябрда комиссар Полтарацкий Самарқандда Мустафо Чўқай билан олиб борган сўзлашувларида унга советларнинг Тошкентдаги халқ комиссарлари шўроси раислигини қабул қилишни таклиф этди. Мустафо Чўқай таклифни қатъиян рад этди.

1917 йилнинг 9 декабрида Қўқондаги хон саройида 203 туркистонлик вакил қатнашган Туркистон ўлкаси тўртинчи қурултойи очилди. 10 декабрда Россия федерацияси ичида Туркистон маҳаллий мухтор жумҳурияти тузишга қарор этилди. Қурултой мухтор жумҳуриятнинг ижроия қўмитаси — ҳукуматни тузди. Ҳукумат раислигига дастлаб Мухаммаджон Тинисбой ўгли, кейинчалик ташқи ишлар вазирлигига тайинланган Мустафо Чўқай, мудофаа вазирлигига Убайдуллаҳўжа, ички ишлар вазирлигига Абдурахмон Ўроз ўгли, молия вазирлигига Шох Аҳмад ўгли, озиқ-овқат ишлари вазирлигига Обиджон Маҳмад ўгли, маориф вазирлигига Носирхон тўра, қурилиш вазирлигига Миродил, зироат вазирлигига Хидоят Ога ўгли сайландилар.

1917 йилнинг 10 декабрида Туркистон учун Қўқон мухтор жумҳурияти тузилгани ҳақидаги қарор қуйидаги жумлалардан иборат эди: «Тўртинчи Туркистон фавақулда ўлка қурултойи Россия инқилоби асосларига таяниб, Туркистон халқларининг истиғи на орзусини ифода этади, Туркистонни демократик, федератив Россия жумҳуриятининг маҳаллий мухторинтига эга бир қисми деб эълон этади. Мухторият шаклини белгиланб яқинда тўпланадиган Туркистон таъсис мажлисиини ихтиёрига топширилади. Қурултой Туркистондаги майда халқлар ҳуқуқининг ҳар томондан муҳофаза этилишини тантанали суратда эълон этади». Аммо Тошкентдаги биринчи ва иккинчи Сибирь ўқчи полклари қучига таянган рус большевиклари ва армани дашноқларидан иборат Туркистон халқ комиссарлари шўроси бу қонуний ҳукуматни тан олмади ва очикдан-очик унга қарши қураш бошлади.

1918 йилнинг 18 февралдан 19-чига ўтар кечаси комиссар Перфильев қўмондонлиги остидаги рус қизил қўшини Қўқонга ҳужум бошлади. Уч қунлик тўхтовсиз тўпга тутиш оқибатида ёндирилган Қўқон мағлуб бўлди. Ўн мингдан ортиқ юртдошимиз истиклол йўлида қурбон бўлди. Шундан кейин Фарғонани бўйсундириш бошланди. Жанглари давомида 180 дан ортиқ қишлоқ ёндирилди, Марғилонда 7000, Андижонда 6000, Наманганда 2000, Бўзқўрғон ва Қўқон-қишлоқда 4500 киши ўлдирилди. Чор Россияси

даврида бошланган геноцид авжига чикди. Халк ўзини химоя қилиш учун кўлига қурол олишга мажбур бўлди. Тўхтовсиз қиргин-барот манзилига айланган водийда тинч меҳнат қилиш учун шароит қолмади. Большевикларнинг халқни тинч меҳнат қилиш, даласида ҳосил етиштириб, оиласини тебратиш имконидан маҳрум қилишдан муддаоси — халқни оч қолдириб бир бурда нон эвазига ўзига бўйсундириш эди. Хадемай, очлик авжига чикди. Очликни ўйлаб топган ва амалга оширган большевиклар энди уни юзага чиқаришда ўзлари босмачи деб атаган, аслида миллий-озодлик ҳаракати катнашчиларини айблаб бошладилар.

«Туркистондаги босмачилик ҳаракатининг ижтимоий асоси» мақоласининг муаллифи Скалов қуйидагиларни ёзади: «Кўкон мухториятининг қулаши, совет кўшинларининг ва армани дашноқларининг тинч аҳолига ўтказган жабр-зулми, шаҳарлар, темир йўллар, қорхоналар, дехқончилик қилинадиган ерларнинг вайрон ва талон-тарож қилинган дехқонларни кўлига қурол олишига сабаб бўлди». Ёки «Колониал инқилоб (Туркистон тажрибаси)» китобининг муаллифи Григорий Сафаровнинг фикрича, «босмачилик ҳаракати, бир тарафдан Кўкон мухториятининг қулагани, ўлкада ўрнатилган пролетар диктатураси бошиданок колониал характерга эга бўлгани, иккинчи тарафдан, бу колониал сиёсат тўғрисида маҳаллий аҳолининг турмуши изидан чиқарилгани, дехқонларнинг ўзини химоя қилишдан бошқа йўл тополмагани сабабидан пайдо бўлган эди».

«Босмачилик» учун эмас, миллий истиклол учун қураш майдонига чиққанларнинг асосини дехқонлар ташкил қилганини деярли ҳамма тадқиқотчилар тан оладилар. Бу фидойи инсонлар бошқарувчилар томонидан қонга ботирилган водийни химоя қилиб чиқиш билан қараб 16 йилдан ортиқ вақт давом этган миллий-озодлик ҳаракатини бошлаб бердилар. Бу қураш йўли — қучли қуролланган, асосини ашаддий жиноқчилар ташкил этган қизил кўшинга қарши чиқиш оғир бўлди. Неча минг ватандошларимиз бу қурашда қурбон бўлдилар. Биз Оллоҳдан эрк ва истиклол учун шаҳид бўлган юртдошларимизга раҳматлар тилаймиз!

Мана шундай шаҳид кетган, кўлига қурол ушлаб она юртини келгинди босқинчилардан химоя қилган кўрқмас инсонлардан бири Мухаммад Амин Аҳмадбек ўғли — Мадаминбек эди. Бу улуг инсонни совет тузуми маддоҳлари қанчалар қораламасинлар халқ унинг номини юрагида асраб яшади. Узок йиллик ёлгон таъсирида қолган пайтимизда ҳам, миллат хотирасини сақловчилар бўлмиш оқил инсонлар Мадаминбек қаби миллат фарзандлари шахсияти ва фаолияти қораланган китобларнинг сатрлари орасидан ҳақиқатни топиб ўқиш санъатини эгалладилар. Бу санъат китобларда битилган «хоин»ни «фидойи», «қароқчи»ни «юрт химоячи-си», «аксилкинобчи»ни «миллатпарвар» деб ўқишдан-гина иборат эмас эди, албатта. Бу миллат фарзандлари юрагидаги изтиробга шерик бўлиш, ҳатоларни англаш, улар хотирасини авайлаб сақлаш санъати ҳам эди. Оқил қора деб жилд-жилд китоблар битилган бўлса-да, халқ хотираси ўз-қармади, у ўзининг кўрқмас ўғлонлари хотирасига хиёнат қилмади.

Оқил болалик чоғларимда ўқиганим боис, аллақачонок муаллифининг қимлиги эсимдан чиқиб кетган бир китобда Мадаминбекнинг ўлдирилиши лавҳаси, нима учундир, хотирамда муҳрланиб қолган. Ҳар гал «Мадаминбек» исмини эшитишим билан ўша лавҳа гавдаланади. Аслида бу лавҳа онгимда аллақачонлар ўзгарган тарзда яшаётганлигини эса Алишер Ибодиновининг китобини ўқиганимдан кейин сез-дим. Кўз ўнгимда гавдаланадиган лавҳада мен Мадаминбекни «босмачи»лар томонидан қуршаб олинган

ховлида кизил аскарлар билан ёнма-ён турганини, туриб жанг килаётганини эмас, оппоқ отида ёмгирли ва чакмоқдор кечада каёккадир елиб бораётганини, чакмоқларнинг оний шуура ёритгап кўзларида буюк бир дард товланиб турганини — курашчи сиймосини кўраман.

Мадаминбек хакида ёзилган китоблар кам ва улар асосан ёлгон-ёшиқдан иборат. Энг сўнгги ўкиган китобим: киргиз адиби Тўлеген Косимбековнинг «Булутлар ортида тоғ бор» рўмони ҳам шундай сохта чикди. Асар киргиз оқини Тўктогулга багишланган бўлса-да, жуда кўп саҳифаларда Мадаминбек, Шермухаммадбек, Холхўжа кўрбошилар хакида ҳам хикоя килинади. Муаллиф Мадаминбекни совет тарих илми нуктаи назари асосида тасвирлаган. Шу сабабдан бўлса керак, ёлгондан имкони кадар кўп фойдаланади. Чунончи, у Мадаминбекни ўлдиришда машхур туркчи Анвар Пошшонинг кўли борлигини кўрсатади. Анвар Пошшо бир телба миллатчи тарзида тасвирланганди. Холбуки, Мадаминбек, расмий хужжатларга кўра, 1920 йилнинг 14 май куни ўлдирилган бўлса, Анвар Пошшо Туркистон ўлкасига, аниқроғи Бухорога 1921 йилнинг октябрида келган эди. Миллий-озодлик йўлида фидо бўлган инсонларни душман тарзида тасвирлаган киргиз адиби, канча кўп миллатпарварни кораласам, шунча яхши, деган ният билан калам сурганга ўхшайди. У Туркистон халқлари озодлигининг кушандаси — кизил кўмондон Фрунзени рўмон қахрамони Тўктогулдан ҳам ошириб меҳр-мухаббат билан тасвирлайди, юксак пардаларда мадх этади. Улуг бобокалонимиз хазраг Мир Алишер Навоий: «Хар кимки сўзи ёлгон, ёлғони зохир бўлгоч уёлгон» деб айтганларидек, Мадаминбек каби миллат ўғлонлари хакида ёлгонни ёзганлар уяладиган замонга етдик. Ёлгон айтиш кулнинг қисмати, озод одам қисмати хақиқатни айтишдир, дейди тианлик донишманд Апаллон.

Ўзоқ йиллар давомида босмачилик деб аталган миллий-озодлик ҳаракатини тарихий воқеликдан узган тарзда, ўша воқеалардан анча вақт ўтганидан фойдаланиб, фақат совет ҳокимияти манфаатларини кўзлаб, айрим шахсларни ўша давр катламларидан юлиб олиб ё кораладилар ёки уни ўзлари истаган тарзда тасвирладилар.

Фрунзени олқишлаб, Мадаминбекни эса коралаб, Куйбишев, Рудзутакларга мадҳиялар битиб, Ленин буюк инсоний фазилатлар эгаси бўлгани хакида ваъзхонлик қилган ҳолда улар бошлиқ ашаддий жиноятчилардан иборат босқинчилар томонидан ёндирилган, вайронага анлантирилган юзлаб кишлокларни, қилич билан чопилган аёллару болаларни тилга олмадилар, ёпиклик қозон ёпиклигича қолишини истадилар. Аммо ўтмиш, ўша дахшатли ўтмиш юракларимизнинг ботиний катламларида, бир бутун ўлка бўлган Туркистонни бўлиб ташлаган харита қизикларида яшириндир. У боболаримиз, момоларимиз йиглаб яратган кўшиқлар орқали янги авлодларга етиб келди.

Туркистон миллий-озодлик ҳаракатини ўрганиш, у ҳақда бор хақиқатни айтиш пайти етди. Шу пайтгача ёзилган тухматлардан фидойи ватандоғларимизни ҳалос этайлик. Бугунгача сизиниб келинаётган айрим шўрави даҳоларни миллий қаҳрамонларимиз дейишдан номус қилиб, 1916—1939 йиллар давомида, аниқроғи бутун асорат давомида истиклол йўлида ҳалок бўлган инсонлар руҳини шод этайлик. Мадаминбеклар, Бехбудийлар, Мунаввар қорилар, Қодирийлар, Фитратлар ва Чўлпонлар хақиқатини халқимизга етказайлик! Улар хакида очик-ойдин айтилмас экан, боболар кўшиги орқали келган ўтмиш зулмати кўзларимиз нури билан ёритилмас экан, дилимизга, маънавиятимизга, истиклолимизга, келажагимизга бўлган тазйиқлар ортса, ортадики, ҳеч қачон қамаймайди.

Шу сабабдан кўлингизда ушлаб турган Алишер Ибодинов қаламига мансуб хужжатли

киссага ўхшаш асарлар ёзилишини, нашр этилишини олқишлаш керак. Шу билан бирга бундай асарлар яна ҳам тўларок ва теранрок бўлшши, юракларимизни хаяжонга солиш кудратига эга йирик бадиий асарларга айланишини орзу қиламиз.

Алишер адабиётга озодлик мавзуси ёритилган «Қуёш ҳам олов» номли ажойиб ҳикояси билан кириб келган эди. Биз унга мана шу кутлуг мавзуга содик қолишини тилаймиз. Озодлик йўлида қурбон бўлган, аммо номи забун бўлган ёки қораланган инсонлар ҳақида ҳақиқатни халққа қайтариш ҳам истиклол учун қураш эканини ҳеч қачон унутмайлик.

НОТИНЧ МАРГИЛОН

— Абдураззок зақўнчипи ўлдиришибди! Мадазим ўғри унинг қалласини қесиб ташлабди! Маргилонинг илонизидек қингир-қийшиқ, тор қўчалари бўйлаб бир шум хабар яшин тезлигида тарқалиб кетди.: Қўхна шаҳар бир қалқиб тушди. Абдураззок зақўнчи шаҳарнинг энг обрўли, илми қишиларидан, фақир-фуқароларнинг меҳрибони эди. Чор ҳуқумати даврида Фарғонадаги рус судларида тилмоч бўлиб ишлаган бу зиёли инсон жуда қўп муқулмонларга яхшилик қилган. Ўз миллатдошларини иложи борида муқамлақачилар зуқмидан ҳимоя этишга уринган эди. Айни Абдураззок зақўнчининг сайъ-ҳаракатлари туфайли ҳам ўнлаб гуноҳсиз ўзбеклар Сибирь сурғуни, турмалардан қутулиб қолган эдилар.

Октябрь тўнтаришига ва ҳатто 20-йиллар охирига қадар ҳам Туркистонда икки қил суд тизими муқрбил равишда фаолият қўрсатган. Шаҳарлар ва қишлоқларда минг йиллар давомиде бўлганидек, шарият қозилари қозихоналарда ислом қонун-қоидаларига мувофиқ турли фуқаролик ишларини қўриб қиқиб, ҳуқм қиқаришарди. Минг йил муқаддам айни шу Маргилонда ўсиб-улгайган буюқ фикх олими Бурхониддин Маргилонийнинг шарият қоидалари қитоби «Хидоя» уларга қўлланма эди. Айни пайтда Россия империяси қонунлари асосида иш қўрадиган судлар ҳам мавжуд эди. Рус судьялари қабии шарият қозиларинг ҳам чор ҳуқумати маъмурлари тайинлашарди. Қизиги шундақи, шарият қозилари ҳам ҳуқм ўқиш пайтида рус қошқоси номидан иш қўраётганликларини таъқидлаш мақсадида... бўйниларига бут осиб олишарди! Леқин қатта миқдордаги ўғрилиқ, қотиллик, давлатга қарши фаолият қабии жиддий жиной ишларни одатда муқамлақа ҳуқумати судлари қўрар эди. Ёшлигида узок муқдат Россияда бўлган, ибтидоий юридик маълумотига эга эса-да, дунёқараши қенг, ҳам Оврупа ҳам Шарқ адабиётини қуқур ўрганган Абдураззок Сиддиқов чор судларида нақат тилмоч, балқии мақаллий халқнинг ҳимояқисии сифатида ўзини тутарди. Зақўнчи лақабини у мана шу туфайли орттирган эди. Муқамлақа маъмурларининг ўз беқларни одам ўрнида қўрмаслиги, тақаббур, қорахўр судияларнинг оддий инсон тақдирини сарик қақага олмаслиги Абдураззок Сиддиқов онгида аллақачон ўзқариш ясаган ва у ўз йўлини топиб олган эди. 1916 йил. Маргилон халқ мардиқор воқеалари туфайли муқамлақа тузумига қарши қўлида қурол билан майдонга қиқди. Озодлик учун дақил бош қўтариб қиққан марду-майдонлар ўққа учдилар ёки турмаларга қамалдилар. Қўплар отилиб кетди. Абдураззок зақўнчи ўз халқи тарафида эди. Исён бостирилқач, то 1917 йил февраль инқилобига қадар ҳуқуматдан яшириниб юришга мажбур бўлди. Февраль инқилобидан сўнг Сиддиқов қизгии сиёсий фаолият майдонига шўнгнб кетди. У Маргилонда тузилган «Уламо» жамиятининг фаол ташқилотчиларидан бири бўлди. Жамиятнинг бош шиори Туркистонни ярим асрдан бери давом этаётган муқамлақа зуқмидан қутқариш, халққа сиёсий ва иқтисодий муқтақилликлар бериш эди. Абдураззок

Сиддиков октябрь тўнтариши кунлари Петроградда бўлиб, советларнинг II съездида иштирок этаётган эди. Большевикларнинг кимлигини яхши англаган мусулмон инкилобчиси зудлик билан Туркистонга қайтди. Кўкон мухториятини ташкил этишда фаол катнашди.

Туркистон Халк Комиссарлари кенгаши мустакил Туркистон давлати — Кўкон мухториятини ўзининг ашаддий душмани деб билди. Зеро, бу ҳукумат мустамлака илдизларига болта уриш учун тугилган эди. Сиёсий йўллар билан мухториятчиларни ўз йўлларида кайтаришга кўзи етмаган большевиклар кон тўкишга ўтдилар. 1918 йил 14 февраль куни Туркистон Халк Комиссарлари кенгаши Фаргона вилоятида харбий ҳолат эълон қилди. Темир йўллар эса камал чолати шароитларида ишляяжагини билдирди. Ташки оламдан ҳеч қандай мадад ололмаган биринчи Туркистон мустакил ҳукумати кулади. Дашноқлар ва кизил аскарлар қўшни конга ботирдилар.

Абдураззоқ закўнчи мухториятни саклаб қолиш учун халқни кўлига қурол олишга даъват этаётган пайтда ўлдирилди. Маргилоннинг товук бозоридаги катта мачит саҳинда бўлган йигилшида нутқ сўзлаётган Сиддиковни ёлланган котиллар алдаб, ташқарига чақиришади ва мачит тахоратхонасида бошини танасидан жудо этишади. Мактулни фақага солиб, Чангалчи махалласидаги хонадонига келтиришади. Рафикаси, кизлари фарёд кўтариб, ўзларини оталаи жасади устига ташлашади.

— Котиллар отамнинг калласини узиб олишган экан. Каллани белбоғ билан яна бўйнига тангиб боғлаб қўйишибди, — дея хотирлайди Саодат ая Раззоқова. — Шумхабарни эшитиб, эс-хушимизни йўқотган эдик. Арава ховлимизга яқинлашган пайтда паранжисиз, уйдан дод солиб чиқдик. Бўйим етган пайтлар. Ўша даврда Мадаминбек милициясининг бошлиги бўлиб ишларди. Отамнинг жасадини уйга олиб келганларга бошчилик қилаётган экан. Шу ерда мени кўриб қолибди...

Мадаминбек котилларни топиб, жазолашга марҳумнинг устида ваъда беради. Кўп ўтмай котиллар қўлга туширилиб, одил суд ҳукмига топширилди.

Мадаминбек... Туркистон миллий озодлик ҳаракатида ўзига хос ўрин тутган бу жасур ва оқил инсон қисмати тўғрисидаги ҳақиқат узок йиллар темир парда ортида тутиб келинди. Унга доир архив материалларининг аксарияти махсус фондларда сакланар, бу фондларга эса ҳар ким ҳам қўйилавермасди. Туркистонда фуқаролар уруши тарихини ўрганган олимлар эса Мадаминбек шахси хусусида асосан бир ёклама, қандайдир олдиндан катъий белгилаб қўйилган ҳудуд доирасидагина фикр юритардилар. Яъни чор ҳукуматаи даврида кароқчилиги натижасида Сибирга сургун қилинган. Кейинчалик Маргилон милициясининг бошлиги бўлди. 1918. йил ёзида босмачиларга қўшилган. Икки йиллик конли жанглардан сўнг шўро ҳукуматига қарши курашнинг бефойдалигини тушуниб етди ва Кизил армияга таслим бўлди. Қофирларга қўшилгани учун ўз собик сафдошлари Кўршермат ва Холхўжа томонидан катл этилган. А. Зевелевнинг фуқаролар тарихига оид илмий кптобларидан тортиб, М. Поликовскийнинг бек ҳақидаги хотираларигача Мадаминбек сиймоси айнан шу схемага мослаштирилган. Туркистон фуқаролари уруши даври ёртилган барча бадий асарлар ва хатто Мадаминбек образи Хамза Умаров талқинида бир мунча ҳақиқатга яқинроқ яратилган «Фавқулудда комиссар» бадини фильмида ҳам шу схема.

Бирок асл Мадаминбек шундайми? У чинакам ватанпарвар, жасур саркардами ёки гох Колчак, гох Фрунзе билан апок-чапок бўлган кўрқок, соткин эдими? Саволлар, саволлар...

1920 йил, 7 март. Скобелев шахри. 2-Туркистон ўкчи дивизияси штабида кечагина бир-бирига ўк отган харбийлар ярашиш битимини имзолаш тантанасидан сўнг суратга тушишди. Тарих бу суратни биз учун асраб колди. Фаргонадаги 2-Туркистон ўкчи дивизияси кўмондони, Н. Веревкин-Рохальский, комиссар Слепченко, дивизия штаби офицери Буйлин ва бошка кизил командирлар билан ўзбек кўрбошилари, шунингдек А. Ненсберг, капитан Половцев, штабс-капитан Никольский сингари сафдошлари даврасида ўтирган Мадаминбек сиймоси ана шу суратга абадий мухрланган... Инглизча «хаким» рангидаги френч кийиб, елкага тортиб боғланган чарм тасмага зархал кинли килич осиб олган, бошига Маргилон дўпписини кийган Мадаминбек аллакандай ўйчан киёфада ўтирибди. Унинг аклли кўзлари тубида билинар-билинемас мунг хам зоҳир. Аммо ўзини тутиши дадил, мағрур. Бамисоли ракиби устига сакрашга чоғланган шер ҳолати барк уради бу киёфада. Кенг пешона, яхшилаб тарашланган калта сокол-мўйлови эса суратдаги шахснинг зиёлинамо киши бўлганидан далолат беради.

Бу сурат ботир жангчи, омилкор саркарда, айни пайтда шоиртаъб, Куръонни ёд биладиган чин мусулмон бир зот — миллат, Ватан учун азиз жонини тиккан буюк ўғлон хакида энг тўғри тасаввур уйғотади. Мадаминбеккадимий турк саркардаларига хос гўзал фазилат — ботиний шоирлик ва асл жангчиликни ўзида мужассамлаштирган шахс эди. Унинг шеър ёзган, ёзмаганлиги номаълум. Аммо шеърятнинг чанкок мухлиси бўлгани аён. У чўрткесар ва айни пайтда сер-мулоҳаза эди. Мадаминбек руслар билан кўп муносабатда бўлар, улар орасидан дўст-ёрлар орттирган, айни пайтда беш вақт намозни қанда қилмас, кўп вақтини Куръон тилovati билан ўтказар эди. Унинг қалби гўзал аёл зотига нисбатан муҳаббатга тўла, айни пайтда у бошка кўрбошилар сингари 5—10 тадан хотин олмас, хотинбозликка рўжу қўйганларни эса аёвсиз жазоларди. У ҳаётни севар, айни пайтда ўлимдан кўркмас эди. Сафдошлари, уни кўрган-билган кишилар хотирасида Мухаммад Аминбек Аҳмадбек ўгли мана шундай хислатлар эгаси бўлган чин ўзбек фарзанди сифатида қолган.

Маргилонда Мадаминбекнинг авлод-аждодларини «бек уруг» деб юритишарди. Бу бежиз эмас. Асли ҳозирги Тошлок районининг Садда қишлоқ Шўроси ҳудудида жойлашган Сўкчилик қишлоғида 1892 йили таваллуд топган Мадаминбек эл-юртга таникли йигит эди. Мадаминбек беклик унвонини кўрбоши бўлганидан сўнг олган эмас. Сўкчилик қишлоғидаги кексалар ва Мадаминбекнинг турмуш ўртоғи Саодатхон аянинг хотирлашича, у насл-насаби жихатидан ҳам бек бўлган. Руслар Фаргонани босиб олганларидан сўнг Мадаминбекнинг аждодлари ўз мавкеларини йўкотадилар. Унинг отаси Аҳмадбек қошиқ, чўмич ва бошка рўзгор буюмлари ишлаб чиқарадиган қичик устахонанинг эгаси эди. Оз-моз савдогарчилик билан ҳам шугулланар эди.

Мадаминбекнинг бир ақаси ва икки опаси бўлган. Болалигидан зехни ўткир, зийрак Мадаминбек ўқимишли эди. Эски мактабда савод чиқарган, Маргилон шаҳридаги Хўжа Мухаммад Порсо маҳалласида, домла Мирхайдар кўлида таълим олган.

Фаргона шаҳридаги Оқарик кўчаси 47-уйда яшовчи нафақахўр Абдулфатто Хожихопов шундай эслайди:

— Раҳматлик отам Хожихон Махсум Шоқир хожи домла ўғли Мадаминбек билан мактабдош, сабоқдош дўст бўлганлар. Отам Найзақайрағоч қишлоғида таваллуд топган бўлиб, бу Сўкчиликка яқин. Домла Мирхайдар Маргилондаги илгор усулда дарс берадиган билимдон муаллим сифатида донги кетган одам бўлган эди. Илмга чанкок, ўзига тўқ кишилар болаларини айни шу мактабга берганлар. Отамнинг эслашларича, Мадаминбекнинг зехни ўткир бўлган.

Бир ўқиган нарсасини ёд олган. У ўша йиллариёқ Куръонни ёд олиб, кори бўлган экан. Дадам Бухорога — Мир араб мадрасасига кетган. Мадаминбек ҳам унга кўндилиб бормокчи бўлган, лекин кандайдир сабабларга кўра боролмай колган. Кейинчалик Хожихон Махсум Андижон вилотининг Пойтук кишлогидаги катта жоме мачитига имом бўлиб юрган кезлари Мадаминбек уни топиб ўз ёнига олган. Ахмадбекнинг ўгли Маргилон шахридаги бозорда кўб юра бошлади. У шу ердаги савдо дўконларида хар хил ишларни бажарарди. Фалсафа фанлари номзоди, доцент Иброхим Каримов «Шарк юлдузи» журналининг 1992 йил 7-сонида эълон қилган «Армонда колган Мадаминбек» сарлавхали мақоласида Мадаминбекнинг сафдошларидан бири Ахрорхўжа Максудхўжаев хотираларига асосланиб, ёш Мухаммад Аминнинг Маргилон бозорида турли юмушларни бажариб юрганлигини ёзади. Бозор жумла жахоннинг кичрайтирилган шаклидир. Бу ерда донони ҳам, нодонни ҳам, ярим танга учун одам ўлдиришдан тоймайдиган ўгри-ю» тасодифан оёқ остидан топган бир сўм эгасини ахтариб бозорни бошига кўтараётган комил мусулмонни ҳам, етимларни бокиш дардида не захматда тикиб чиккан дўпписини кимтинибгина бозорга солган бевани-ю, исловатдан кўчага сайр қилгани чиккан «сойбўйи» кизларини ҳам учратиш мумкин (ўша йиллари Скобелев шахри марказидан оқиб ўтадиган Маргилонсой атрофларида катор исловотхоналар-жойлашган эди. Бу ерда мусулмон ва Европалик фохишалар сакланарди. Баъзан гулдор извошларда сахар сайлига чиккан ана шу аёлларни «Сойбўйи кизлари дейишарди). Бозор одамни кўп нарсага ўргатади. Мадаминбек бу ерда кўпгина улфатлар орттирди. Скобелевга тез-тез катнаб, рус дўкондорлари билан савдо алокалари олиб борди. Тез орада русча гапирадиган ва ёзадиган даражага етишди. Хозиргача илмий ва бадиий адабиётларда у рус тилини камокда юрган пайтда ўрганган деган фикр мавжуд. Лекин гувоҳларнинг шохидлигига караганда у камалганга қадар русчани яхши билган. В. Алдан-Семёновнинг «Осиё узра бўрон» романида) Мадаминбекнинг Фрунзе билан суҳбати келтирилади. Шунда Мадаминбек француз файласуфларидан бирининг доно фикрини французча баён этиб, Фрунзени лол қолдиради. Бу гапда жон борга ўхшайди. Мадаминбек сафдошларининг укаси бўлмиш маргилонлик нафакахўр Давлат Султоновнинг фикрича, у Нерчинск шахрида каторгада юрган пайтда французлар билан бирга бўлган. Хар холда у француз революцияси, Карл Маркс таълимоти хакида бирмунча тасаввурга эга бўлган. 1919 йил 11 мартда Мадаминбекнинг Фаргона фронтининг кўмондони М. Сафоновга ёзган хатида худди мана шу билим сезилиб турарди. 1914 йили полиция Маргилон шахрида кўзга кўринган йигитлардан бири бўлиб колган Мадаминбекни камокка олади. Ва суд уни узок муддатли камок жазосига ҳукм қилади. Упинг камалиши хусусида бир-бирига зид, чалкаш фикрлар бор. Лекин уларнинг бирортаси ҳам хужжатларга асосланмаган. Кўпинча у ўз хотинини ўлдиргани учун камалган дейишади. Бирок, Саодатхон аянинг гувоҳлик беришича, бундай эмас. Тўгри, камалгунга қадар бек бир марта уйланган. Кейинчалик, Мадаминбекни Нерчинскдаги камокхонага олиб келишгач, Бек ўша ёқда туриб хотинини талок қилади ва у аёл бошка турмуш куриб кетади. Мадаминбек Тошлокнинг ўша пайтдаги йирик амалдорларидан бири Гуломбек мингбоши билан каттик олишиб колганлиги учун камалган. Бу низонинг сабабларини хозирча аниқлай олмадик. Аммо ёш Мадаминбек кўпчилик ўртасида Гуломбек мингбошини каттик калтаклагани маълум. Суд эса Мадаминбекнинг ўзи тан олмаган айбларини ҳам унга тиркаб, 14 йил каторга ишларига ҳукм қилиб юборади. И. Каримов бу воқеани сал бошқачарок талкин этади. Унинг ёзишича, Мадаминбек

богаболалик (Бешбола хозирги Фаргона шахри махаллаларидан бири) Отабой гиштчи деган бадавлат шахс билан гап талашади. Унга касдлашиб колган Отабой гиштчи Мадаминбеклар хонадонига бир милтикни яширтириб кўяди. Сўнгра суд Мадаминбекни бозор растасидаги Умар хез деган савдогарнинг дўконидан буюм ўгирлади, конунсиз милтик саклади, дея Сибирь камогига хукм килади. Хар холда хар икки воқеа хам Мадаминбекни ўша даврнинг катталари билан тўкнашиб колгани, оқибатда тухмат балосига учраб, ноҳак камалганлигидан далолат беради.

Мадаминбекнинг рафикаси Саодатхон аянинг эслашича, Мадаминбек Нерчинскда каторгада юрган пайтлари чеккан азоб-укубатлари, камок маъмурларининг шафкатсизликлари хақида гапиришни ёқтирмасди. Аммо баъзан бирон сабаб билан ўша даврни эслаб колса, «Махбус бўлсанг хам ўз юртинг зиндонида ётгин. Ўзга юртда махбус бўлсанг, сени икки томонлама — хам турма маъмурлари, хам ерли махбуслар азоблашади»,—дерди. Нерчинскда у сиёсий махбуслар даврасига тушиб қолади. Жахон сиёсатининг хозирги аҳоли, улуг давлатлар орасида кетаётган биринчи жахон урушининг моҳияти, халкларнинг миллий ўзлигини англаш ва миллий мустақиллик учун кураш олиб боришлари хусусида шу ерда у айниқса кўп маълумот олган.

Гуломбек мингбоши билан олишув Мадаминбекнинг халк орасидаги обрў-эътиборини кўтарган бўлса керак. Зеро, 1917 йил февраль инқилобидан кейин сиёсий махбус сифатида бандилиқдан озод қилиниб, она юртига қайтган Мадаминни халк катта шоду хуррамлик билан кутиб олган. Дўст-биродарлари бу ақлли, замонани яхши биладиган, жасур йигит атрофига тўплана бошлайдилар. Аммо бу гуруҳ баъзилар таърифлаганидек, карокчилар тўдаси эмасди.

Йил охирларида Россияда ҳокимият большевиклар қўлига ўтиб, мамлакатда мисли кўрилмаган такчиллик, бош-бошдоқлик авжига чиқиб кетган бир пайтда Маргилонда хам ўгри-карокчилар жуда кўпайиб кетди. Жазоланишдая хавфсирамай кўйган ўғрилар бутунлай хаддидан ошдилар. Оддий одамларнинг уйига боскин қилиб, молу жонини талаб кетиш одат тусига кирди. Кечалари одамлар ухламай чиқардилар. Шахарнинг гоҳ у, гоҳ бу бурчагидан дод-вой, аянчли қийқириклар эшитилар, бу эса қайсидир шўринг кургурнинг хонадонига ўгри бостириб қирганлигидан далолат берарди. Марказдаги ҳокимият талашиб, бир-бири билан жикка мушт бўлаётган большевик, эсер ва сўл эсерлар оддий халк, айниқса, мусулмонларни химоя қилишдан йирокда эдилар. Ана шундай шароитда Маргилонни ўгри-карокчи-лардан, котиллардан ким химоя қилади, деган савол аҳолини ўйлантирди. Шунда шаҳардаги «Уламо» жамияти раҳбарияти Мадаминбекни милиция бошлиги лавозимига тавсия этди. Агар ҳақиқатан хам Мадаминбек каззоб-котил ва ўгри бўлганида эди, Маргилоннинг энг таникли зиёлилари, уламолари ва бадавлат кишиларини ўзида жамлаган «Уламо» жамияти унинг номзодини қўлламас эди. Абдураззок Сиддиқов дам Мадаминбек номзодини маъқуллаган.

Шаҳар ва вилоят ҳукуматига хам бу номзод маъқул тушди. Уша пайтда Фаргона вилоят ҳарбий комиссари бўлиб ишлаётган К. Осипов Мадаминбек билан суҳбатдан сўнг уни милиция бошлиги этиб тайинлаш хақидаги буйруққа қўл қўяди хамда тегишли курул-ярок билан таъминлайди. Кейинчалик Туркистон ҳарбий комиссари бўлиб олган Осипов 1919 йил январида Тошкентда большевиклар ҳукуматига қарши кўтарилган исёнга бошчилик қилган. Маълумки, 14 Туркистон комиссарлари шу исён пайтида ҳалок бўлишган эди. Осипов исёнида Мадаминбекнинг хам роли бўлган. Афсуски, бу масала тарихий адабиётда яхши ёритилмаган. Холбуки, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети

партия архивида сақланган Мадаминбекнинг Туркистон кўшинлари бош кўмондони сўл эсер Г. Колузаевга йўллаган мактубида Осипов билан Мадаминбек орасида исён масаласида ўзаро келишув бўлганлиги хақида маълумот бор (УзКП МК партия архиви ф. 60. ОП. 1 Д262,4-варак). Исён бостирилгандан сўнг Ленинга юборилган телеграмма-да, «Фарғонадаги исён билан Тошкентдаги аксилинкилобий ҳаракат ўртасида алоқа борлиги аниқланди», деб айтилган эди.

Умуман Осипов ва Мадаминбек муносабатларининг ўзи жиддий ўрганишга сазовор ходиса. Мадаминбекни дастлаб куруллантирган, у билан доимий алоқада бўлиб турган Осипов Тошкентда исён бостирилгач, тўппа-тўғри Мадаминбек хузурига шошади. Анчагача у билан ёнма-ён юради. Жанг операцияларини тайёрлаш ва ўтказишда иштирок этади. Калтис дақиқаларда хатто Мадаминбек ҳаётини сақлаб қолиш учун шахсий жасорат ҳам кўрсатади. Бирок кейинча-лик Бухоро амири хузурига кетиб қолади. Унинг бу қилмиши Мадаминбекдан ҳафсаласи пир бўлганлиги натижаси эмасди. 1919 йилга келиб исёнкор Бек атрофида тўпланган бир қатор собик чор армияси генераллари кечаги «кизил комиссар»ни сиздирмай қўйгандилар. Улар турли йўллар билан Мадаминбек олдида Осиповни обрўсизлантириш, кам-ситиш ва хатто ҳақоратлаш йўлига ўтгандилар. Кўмондон эса собик хомийсини химоя қилиш учун имкон тополмади. Зеро ўша пайтга келиб ўз атрофида тўпланган малакали, тажрибали рус офицерлари билан Осипов туфайли алоқани узиш Мадаминбекнинг олий мақсадларини рўёбга чиқариш-га тўсқинлик қиларди. Осиповнинг Бухорога кетиб қолишига бош сабаб ҳам шу бўлган чамаси.

Мадаминбек милиция бошлиги сифатида Маргилонда осойишталик, тартиб-қондани сақлашга жиддий ҳисса қўшади. 1918 йилнинг ёзига қадар Маргилонда оммавий тартибсизликлар, йирик талончи гуруҳларнинг бостириб кириши каби ходисалар бўлганлиги хақида маълумотлар йўқ. Абдураззок закўнчининг ўлиmidан сўнг икки ярим ойлар ча-маси ўтгач, Мадаминбек унинг кизи Саодатхонга совчи юборади. Уша пайтда Саодатхоннинг тоғаси Собиржон Юсупов Маргилон шаҳар Кенгашининг раиси эди. У бу никоҳга ҳеч қандай қаршилиқ билдирмади. Чунки Мадаминбек 25—26 ёшлардаги, ҳар томонлама етук ва қобил йигит эди. 16 ёшли Саодат ҳам жуда гўзал ва ўқимишли киз бўлиб вояга етган эди.

— Тўйимиз наврўздан сўнг бўлиб ўтди. Баҳор забтига олган, боғларда ўриқлар қийгос гуллаган кезлар эди. Хайхотдек ховлимизда отамиздан кейин эркак киши қолмаган. Мадаминбек эса иши туфайли доимо шаҳарда яшар эди. Шу боис у киши ховлимизга ичкўёв бўлиб қирдилар.

Кўхна Маргилон шаҳри билан Тошлок райони чегарасида жойлашган Чангалчи маҳалласидаги бу ховли ҳамон сақланиб қолган. Унда хатто Мадминбекнинг кўзи тушган қадимий чинор ҳам бор. Саодатхон ая ҳозир ҳам шу ховлида яшайдилар.

— Мадаминбек билан икки йилдан ортиқ турмуш қурган экансиз. У кишининг феъл-атвори, яшаш тарзини жуда яхши биласиз. У қандай одам эди?—дея сўраймиз аядан.

Ая 90 ларга бориб қолган эсада фикри тиник, ўша даврларни яхши хотирлайди.

— У ўрта бўйли, икки юзи қизил, қора кўз, жуда бақувват одам эди. Оилада ўзини яғуда бамаъни, босиқ тутарди. Жуда ҳудожўй, намозхон эди. Ҳар қандай шароитда ҳам беш вақт намозни қанда қилмасди. Вақт топилди дегунча қитоб ўқирди. Эсимда, қаерга бормасин ёнида албатта Фузулийнинг девонини олиб юрарди. Фузулий ўқишни жуда яхши қўрарди, раҳматли...

давоми бор...

(АЛИШЕР ИБОДИНОВ)